

# Staroruska architektura sakralna



# Christianizacja czasoprzestrzeni

Przyjęcie przez Ruś chrześcijaństwa (988 r.) jako religii państwowej stało się impulsem do chryścianizacji przestrzeni publicznej i prywatnej. Obok władzy świeckiej powstają ośrodki administracji cerkiewnej (Kijów staje się siedzibą metropolii), powstają klasztory (szerzej o nich niżej).

Na zlecenie Włodzimierza Wielkiego i jego następców bizantyjscy architekci zaczęli wznosić w Kijowie i in. miastach kamienne świątynie na wzór bizantyjskich. Ich wnętrza były bogato zdobione mozaikami i freskami, a także przywiezionymi Bizancjum ikonami.

Budowane na miejscach kultu bóstw pogańskich (zamkniętych - kapiszcz - i na wolnym powietrzu - trzebiszcz) nowe obiekty sakralne zmieniały oblicze ruskiej ziemi, ukazywały siłę i piękno nowej religii (w niektórych regionach bunty ludności przeciw likwidacji „uroczysk” i świętych gajów wybuchały jeszcze w wieku XII). Przywódcami takich buntów byli wołchwowie (pogańscy kapłani, znawcy mitów) i kudiesnicy (czarownicy).

Na murach miast wieszano ikony, które symbolicznie brały miasto w opiekę.  
Nad bramami baszt budowano cerkwie nadbramne.

Stopniowo zmieniała się również toponimika i onomastyka – nowe miasta otrzymywały nazwy związane z religią chrześcijańską (Bogolubowo, Borysoglebsk, Archangielsk), mieszkańcy otrzymywali nowe imiona (chrzestne).

Na granicach ustawiano krzyże i kapliczki, które miały chronić mieszkańców Rusi przed najazdami wrogów (szczególnie obcoplemieńców).

W schryistianizowanej przestrzeni również czas zaczęto odmierzać wg kalendarza chrześcijańskiego (zaczął obowiązywać siedmiodniowy tydzień z niedzielą jako dniem Pańskim, przeznaczonym na modlitwę i odpoczynek), wprowadzano nowe nazwy miesięcy. Por. zapis kronikarski: „po drodze grudziastej, był bowiem wtedy miesiąc grudzień, to jest nojabr” (PML, pod r. 1097).

(Por. współczesne spory związane z próbami nasycenia przestrzeni publicznej niektórych krajów europejskich minaretami i meczetami).

# Obrzędy poświęcenia nowych budowli

W latopisach i dokumentach znajdujemy informacje o święceniu miejsc, na których rozpoczynano budowę nowej cerkwi, siedziby księcia. Rozpoczęciu i zakończeniu budowy miast i murów obronnych towarzyszyły ceremonie i obrzędy cerkiewne. Uważano, że nie same mury, ale również (a może przede wszystkim modlitwa i łaska Boża) stanowią prawdziwą ochronę dla miasta. Dla podtrzymania ducha mieszkańców miast (np. w trakcie oblężenia) odbywały się procesje.

(Por. zachowania Polaków w oblężonym klasztorze na Jasnej Górze)

Fragment ikony Oblężenie Nowogrodu przez Suzdalczyków. Strzały skierowane w stronę ikony nadbramnej obróca się przeciw najeźdźcom.



Zmienił się również sposób grzebania zmarłych –  
ciałopalenie zastąpiono inhumacją, choć jeszcze co  
najmniej do XIII w. nad grobami usypywano kurhany i  
składano wraz ze zmarłym przedmioty codziennego  
użytku i ozdoby manifestujące pozycję społeczną  
zmarłego (tradycja pogańska).

Zmiany w mentalności niedawnych pogan zachodziły  
jednak powoli, nierzadkie były też próby odwrócenia  
biegu historii i powrotu do starych wierzeń. Dochodziło  
do buntów i spektakularnych pojedynków pomiędzy  
przedstawicielami nowej hierarchii cerkiewnej i  
popierającej ją władzy książęcej a wołchwami  
(pogańskimi kapłanami, przez chrześcijańskich  
kronikarzy nazywanych czarownikami).

# Powieść lat minionych (1072) (wołchw – biskup )

- „...czarodziej zjawił się (...) w Nowogrodzie, mówił zaś do ludzi, udając Boga, i wielu oszukał, ledwie nie wszystek gród, mówił zaś, że wie naprzód wszystko, i ganił wiarę chrześcijańską, i mówił tak: „Przejdę po Wołchowie wobec wszystkich”. I był bunt w grodzie, i wszyscy uwierzyli w niego, i chcieli zgubić biskupa. Biskup zaś, wzięwszy krzyż i przywdziawszy szaty, stanął i rzekł: „Kto chce wierzyć czarodziejowi, to niech idzie za nim; jeśli zaś kto wierzy w Boga, to do krzyża niech idzie”. I rozdzielili się na dwoje: książę bowiem Gleb i drużyna jego poszli i stanęli przy biskupie, a ludzie wszyscy poszli za czarodziejem. I był bunt wielki między nimi. Gleb zaś wzięwszy topór pod płaszcz przyszedł do czarodzieja i rzekł do niego: „Wieszli, co jutro ma być, i co dziś do wieczora?” On zaś rzekł: „Wiem naprzód wszystko”. I rzekł Gleb: „To czy wiesz, co ci będzie dziś?” „Cuda wielkie zdziałam” – rzekł. Gleb zaś, wyjąwszy topór, rozciął go, i padł martwy, i ludzie rozeszli się. On zaś zginął ciałem i duszą, oddawszy się diabłu”. (PML, s. 340-431)

Вместе с принятием христианства наблюдается постепенная сакрализация территории Древней Руси. Религиозное преобразование природы происходит

- а) посредством насыщения ее христианскими культовыми постройками, которые часто строятся на местах давних **капищ**,
- б) посредством называния местностей (Боголюбово, Борисоглебск, Архангельск),
- в) посредством обозначения границ уже сакрализованной территории: рубежи охраняются не только крепостями, но и чудотворными явлениями икон и святых, выступающих в поддержку древнерусских воинов, защищающих свои земли от вторжения врагов.



- □
- Храм – первое, что мы видим, подъезжая к старому русскому городу или селу. Его купол заметен, когда еще не видны крыши других строений. И это не только потому, что храм – самый высокий из них. Дело еще и в том, что для возведения его зодчие подбирали особое – стройное – место, наиболее выигрышное для строительства, хорошо просматривающееся с разных точек. Тонко найденная гармоническая согласованность архитектуры и природы усиливала воздействие на зрителя. Храм как бы вырастал из земли, породившей его. Образ “храм – небо на земле” получал зрительное воплощение. (Данилевский, 103-104)
- Kiedy podróżny przybliżał się do starego (ruskiego) rosyjskiego miasta lub wsi, najpierw dostrzegał cerkiew. Jej kopułę widać było wcześniej niż dachy domów i innych budynków. I nie tylko dlatego, że była to najczęściej najwyższa budowla w mieście, ale dlatego, że dawni budowniczy wybierali dla cerkwi takie miejsce, z którego mogłaby być ona widoczna ze wszystkich stron.

# Rostów widok na miasto od strony rzeki



# Kronikarskie świadectwa

Według świadectwa latopisów książę Włodzimierz zaraz po przyjęciu chrztu „rozkazał budować cerkwie w tych miejscach, gdzie przedtem stały bałwany”, czyli posągi bóstw pogańskich:

*„rozkazał bałwany wywracać: owe rozsiekać [porąbać- E.M.], a inne na ogień wydać. Peruna zaś kazał przywiązać koniowi do ognia i wlec z góry przez Boryczewo do Ruczaju; dwunastu mężów postawił bić [go] kijami. [...] Gdy zaś wlekli go Ruczajem ku Dnieprowi, płakali po nim niewierni ludzie, jeszcze bowiem nie byli przyjęli świętego chrztu”. (PML, s. 292)*

Budowano je oczywiście z drewna (ciosano). Latopis Nowogrodzki podaje, że w r. 989 „postawił władyka (czyli biskup – E. M.) pierwszą cerkiew drewnianą dębową św. Sofii, mająca 13 kopuł”, która niestety spłonęła 60 lat później.

Ale równocześnie ks. Włodzimierz rozpoczyna przy pomocy bizantyjskich architektów budowę monumentalnych kamiennych świątyń. Jego dzieło kontynuuje syn Jarosław, przezwany Mądrym.

Летопись сообщает, что сразу после принятия в 988 г. христианства князь Владимир (980-1015) «приказал рубить церкви и ставить по тем местам, где прежде стояли кумиры», т.е. языческие божества. Из этого следует, что на месте языческих капищ строились деревянные церкви.

Новгородская летопись сообщает, что в 989 г. «Постави владыка первую церковь деревяную дубовую святыя Софии, имущую верх 13 (т.е. куполов)», которая спустя 60 лет сгорела.

Но вскоре Владимир с помощью византийских архитекторов начинает также монументальное каменное строительство в Киеве. Древний княжеский **детинец** расширяется и обводится земляным валом, который защищал новые каменные постройки княжеского двора и многочисленные церкви.

# Powieść minionych lat (1037 r.)

„Roku 6545. Założył Jarosław gród wielki (*mowa o rejonie Kijowa, nazywanym Grodem Jarosława – E. M.*), w którym to grodzie jest Złota Brama; założył też i cerkiew Świętej Sofii, metropolię, a potem cerkiew na Złotej Bramie, Zwiastowania Świętej Bogarodzicy, potem monaster Świętego Jerzego i Świętej Ireny. I za niego poczęła wiara chrześcijańska krzewić się i rozszerzać, i mnisi poczęli mnożyć się, i monastery pojawiać się. I lubił Jarosław cerkiewne ustawy, popów lubił bardzo, a zwłaszcza mnichów, i do ksiąg przykładał się, i czytał je często w nocy i we dnie. I zebrał pisarzy mnogich, i przekładali od Greków na pismo słowiańskie. I spisali księgi mnogie, którymi pouczając się wierni ludzie, rozkoszują się nauką Bożą”. (*Powieść minionych lat...*, s. 318-319).

# Cerkiew

- □

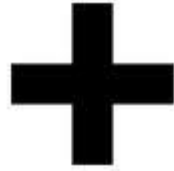
**ХРАМ** - здание, предназначенное для совершения в нем литургии и общественной молитвы, особо устроенное - имеющее престол и освященное архиереем.

Храм делится на три части: алтарь, среднюю часть храма и притвор. В алтаре находятся жертвенник и престол. От средней части храма алтарь отделен иконостасом. Со стороны средней части перед иконостасом находится солея с амвоном и клиросами. В архиерейских соборах в середине средней части храма ставится архиерейский амвон с кафедрой.

Многие храмы имеют колокольню или звонницы с колоколами для созыва верующих на богослужения.

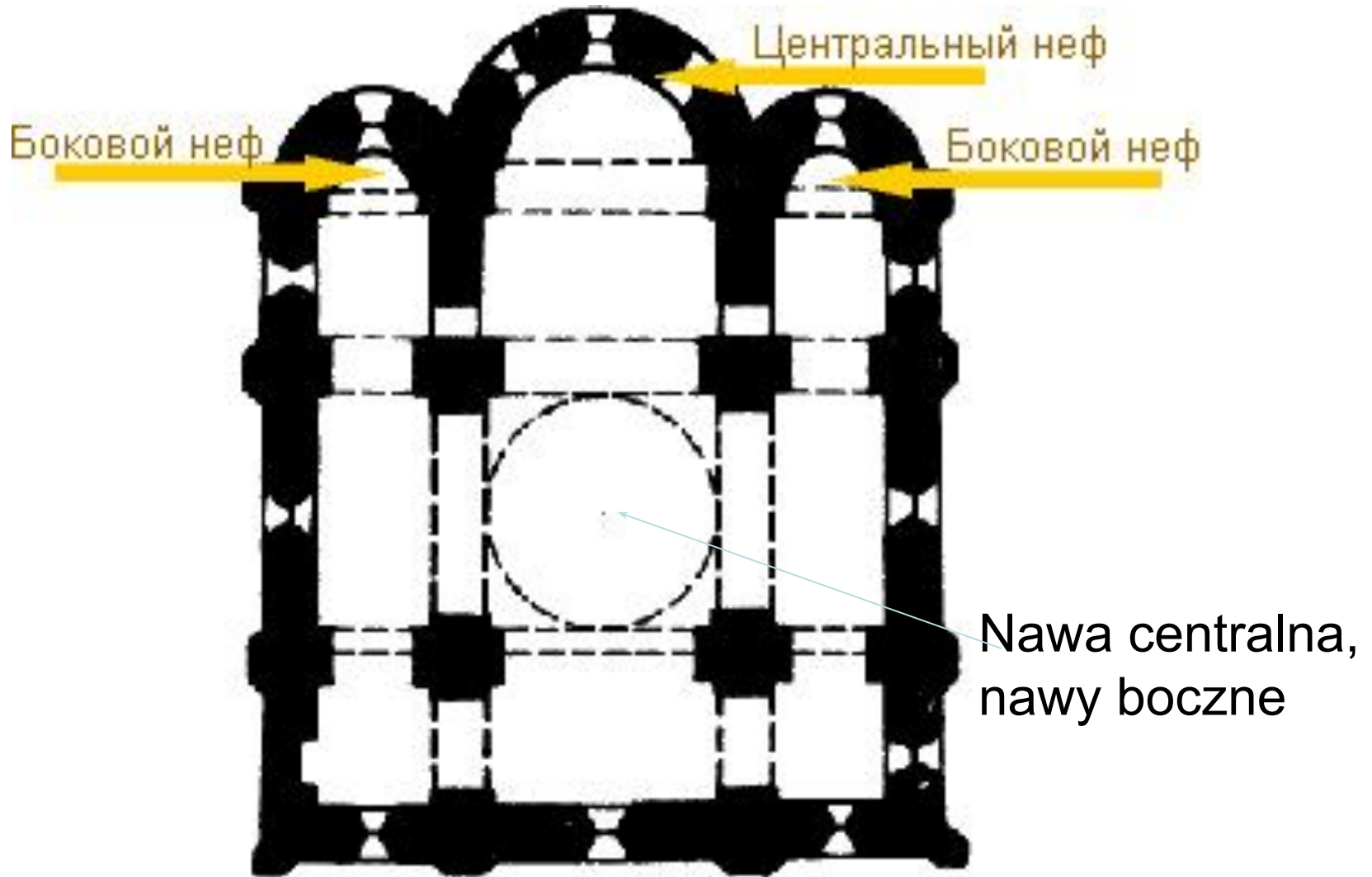
Крыша храма увенчивается куполом с крестом.

Храм освящается во имя праздника или к.л. святого, день памяти которого является храмовым, или престольным, праздником.



- Kościoły **krzyżowo-kopułowe** buduje się na planie krzyża greckiego z kopułą nad przecięciem się jego ramion. Część centralną od południa i północy otaczają nawy boczne z emporami, tj. galeriami (balkonami) otwartymi do wnętrza świątyni, od zachodu usytuowany był narteks, czyli kryty przedsionek przed wejściem do nawy, również z emporą, a od wschodu umieszczano płytkie prezbiterium z absydą.

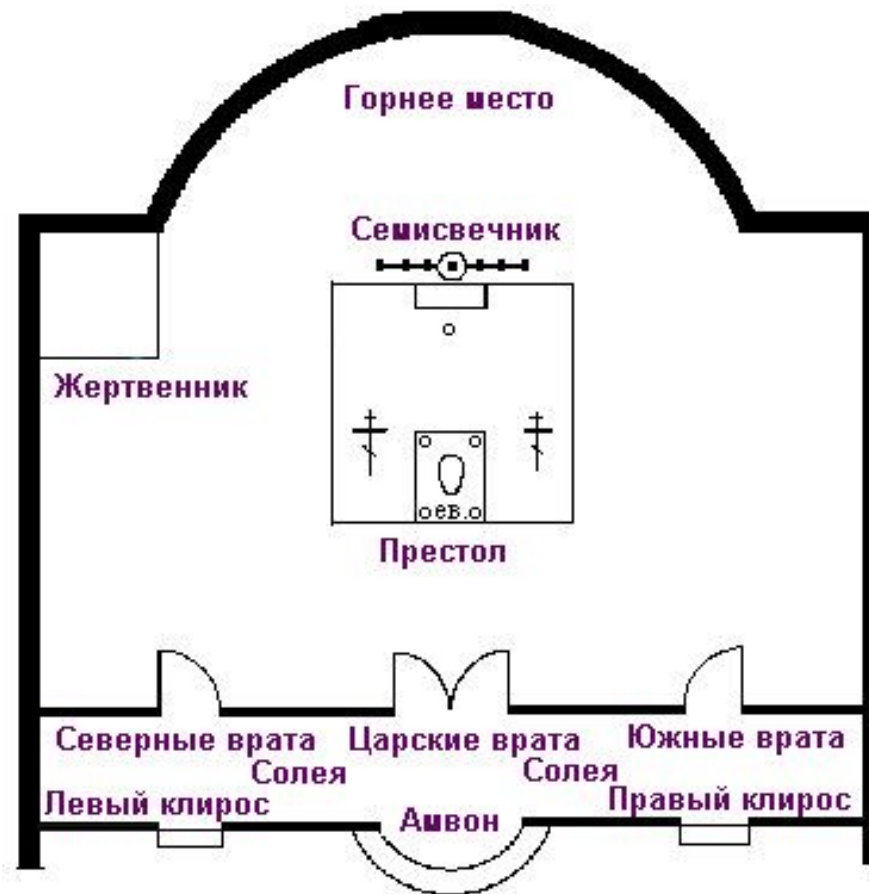
# Plan świątyni krzyżowo-kopułowej



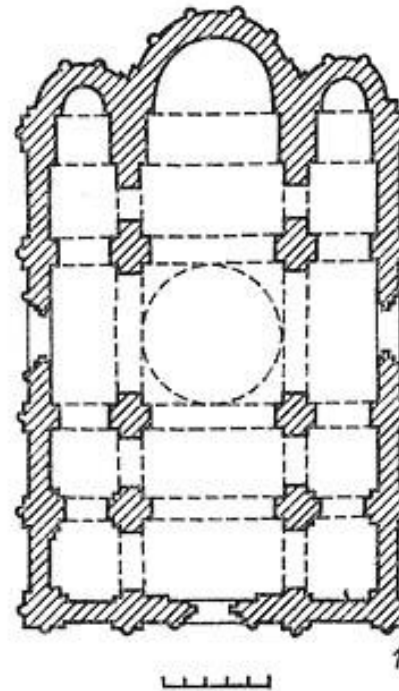
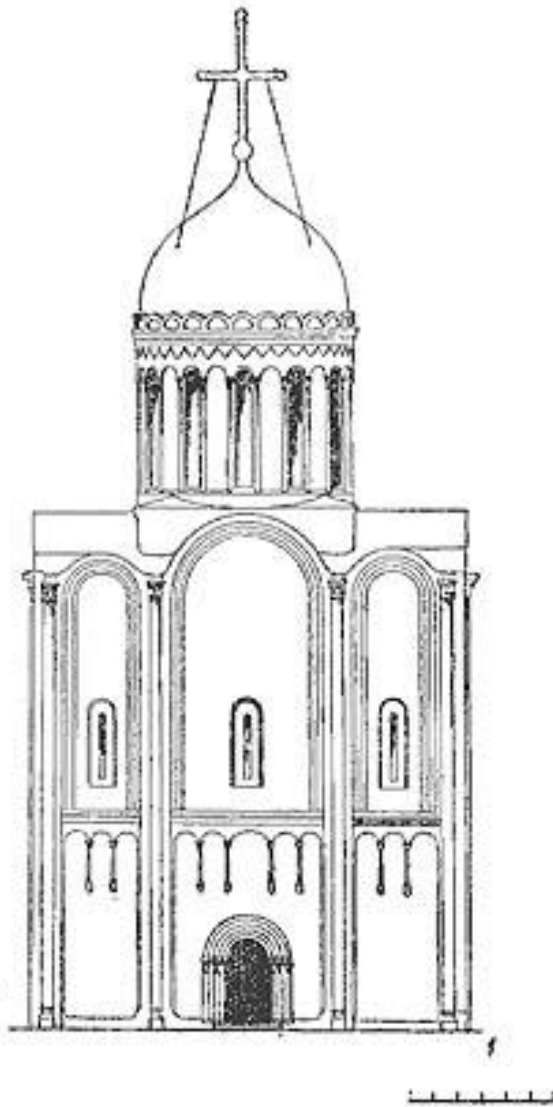




- Ołtarz,
- ikonostas,
- wewnętrzna część świątyni,
- kruchta



# Cerkiew jednokopułowa



# Kaplice

Ważnym elementem pejzażu kulturowego Dawnej Rusi były również kaplice i kapliczki. Budowano je w miejscach uznawanych za święte (przy świętych źródłkach, jeziorach, drzewach) albo w miejscach związanych z życiem lub cudami świętych. Budowali je nawet ludzie mniej zamożni, podczas gdy fundatorami dużych obiektów sakralnych byli książęta, carowie i dostojnicy kościoła.

Важным элементом культурного ландшафта Древней Руси и России были **часовни**. Они ставились у святых мест (родников, озер, почитаемых деревьев) или в местах, отмеченных явлением святых

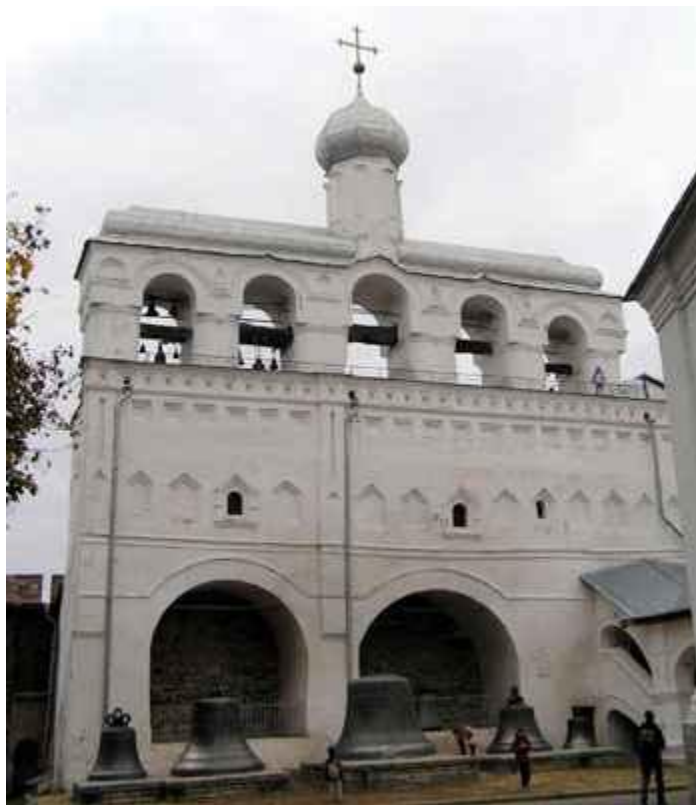
- **обетные** – в память о бедствиях, в память о важных событиях (рождении, смерти, ....)

# Dzwonnice i dzwony

- Z czasem zespoły świątynne zaczęto wzbogacać o dzwonnice. Mogły one stanowić integralną część cerkwi (dzwon był wtedy wmontowany w bęben kopuły), ale mogły również mieć postać wolno stojących obiektów: baszt lub ścian z otworami, w których wieszano dzwony.

В состав храмового ансамбля входила **колокольня (звонница)**. Она могла быть частью церковного здания (в таком случае колокол мог, например, помещаться в барабане главы основного здания церкви) или самостоятельной постройкой в виде а) плоской стены с проемами, в которых подвешивались колокола; б) башни.

# Dzwonnica soboru św. Sofii w Nowogrodzie Wielkim



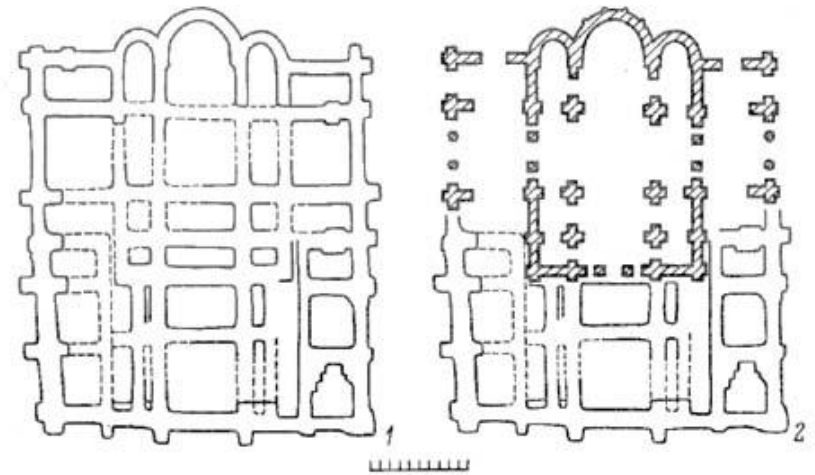
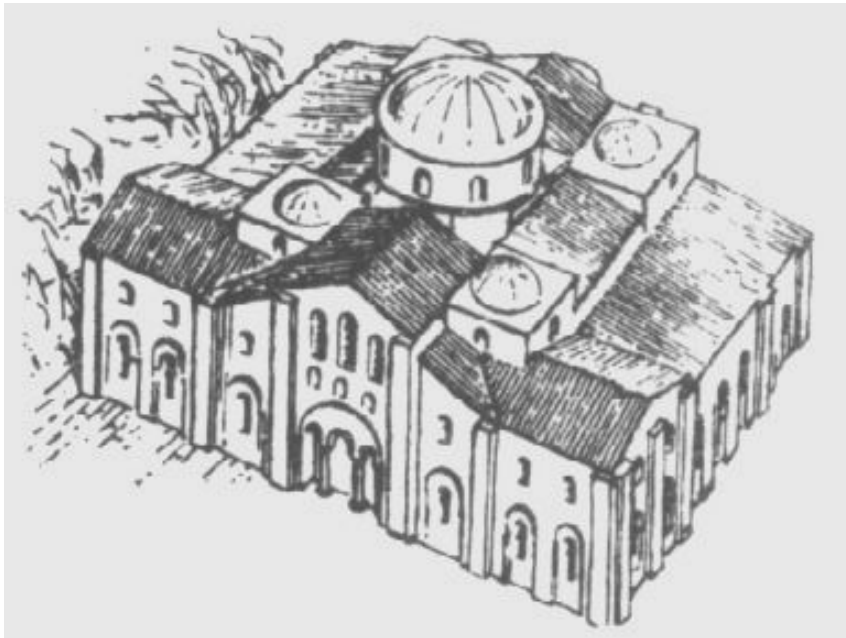
# Cerkiew Dziesięcinna

- Cerkiew Dziesięcinna (996) pod wezwaniem Zaśnięcia N.MP. – duża trójnawowa sześćo krzyżowo-kopułowa świątynia, prawdopodobnie wielokopułowa. Wnętrze było ozdobione mozaiką, freskami i rzeźbami z marmuru. Musiała szokować mieszkańców Kijowa swoim przepychem, a księciu i jego drużynie przypominała cerkwie Konstantynopola.
- Zburzona przez Tatarów w 1240 r., jej wygląd rekonstruujemy w oparciu o znaleziska archeologów.

- Первой и самой значительной каменной сакральной постройкой города кн. Владимира был **собор Успения Богородицы** (иначе **Десятинной церкви**, т.е. церкви, построенной на одну десятую долю княжеских доходов). Воздвигнутый в 996 г. большой трехнефный шестистолпный крестово-купольный храм был, по всей вероятности, многокупольным. Интерьер церкви, украшенной мозаикой, фресковой росписью и мраморной резьбой, несомненно поражал киевлян своим великолепием, а князю и его дружинникам, которые побывали в Царьграде (Константинополе), напоминал виденные там храмы. Ничего подобного раньше на Руси не было. К сожалению, собор был разрушен татарами в 1240 г. и о его облике можем судить по тем немногим осколкам, которые удалось найти археологам (см. рисунки ниже).



Київ. Десятинна церква. 1 - план фундаментів (plan fundamentów), 2 - частинна схематична реконструкція плану (częściowa schematyczna rekonstrukcja planu), 3 – реконструкція (rekonstrukcja) (*Słownik kultury dawnych Słowian*, s. 103)



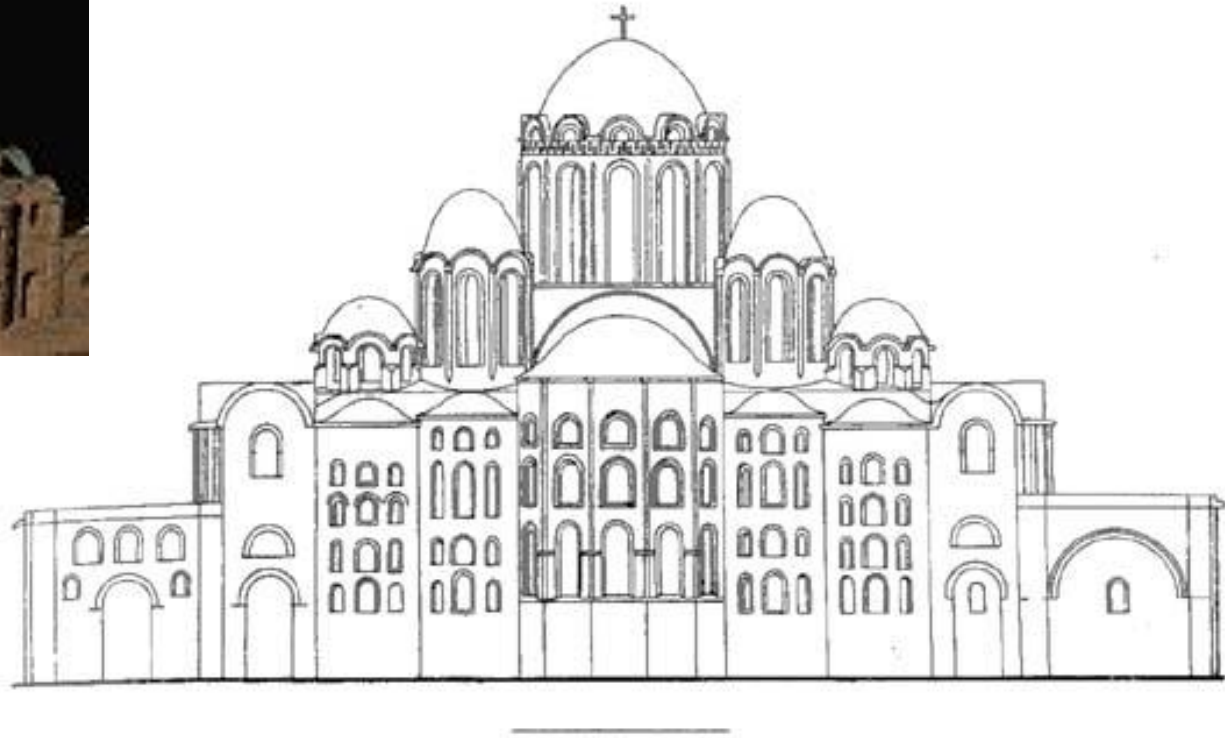
# Sobór Mądrości Bożej (Sofijski) w Kijowie

Sobór Mądrości Bożej (Sofijski) – ogromna pięcionawowa krzyżowo-kopułowa świątynia z galeriami, zbudowana w samym centrum grodu Jarosława, obok skrzyżowania głównych ulic. Budowano ją (wg świadectwa latopisów) od 1037 do 1040-tych. Wzorcem dla S. był carogrodzki (konstantynopolski) sobór Hagia Sophia.

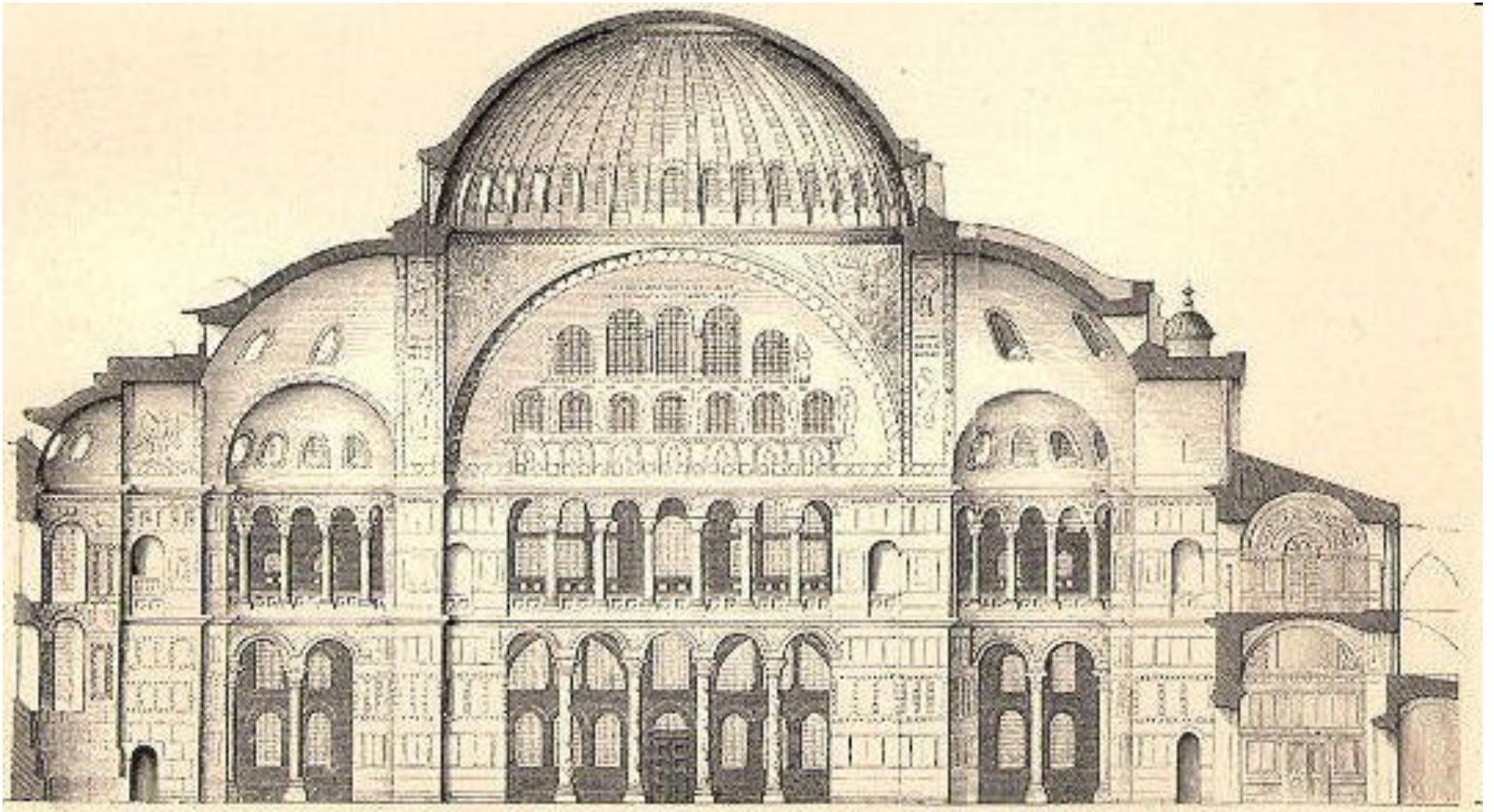
Tu odbywały się książęce koronacje i pogrzeby.

Постройкой, прославившей сына Владимира – Ярослава, был **Софийский собор** (т. е. собор «Божьей Премудрости»). Большой пятинефный крестово-купольный храм с галереями размещался в самом центре города Ярослава, рядом с перекрестком главных улиц. По свидетельству летописца его строительство началось в 1037 г. и закончилось в 40-х гг. И в этом случае князь открыто ориентируется на византийский образец – храм Софии в Царьграде (так называли на Руси Константинополь).

Киев. Софийский собор. Реконструкция восточного фасада  
Kijów. Sobór Sofijski. Rekonstrukcja wschodniej fasady



# Hagia Sophia (532—537). Przekrój podłużny.



# Hagia Sophia dzisiaj (meczet-muzeum)



Построенный византийскими мастерами (при помощи местных зодчих) храм положил начало постройке Софийских соборов в Новгороде (1045-1050) и Полоцке (1050-е). Historiki architektury считают, что они строились той же артелью, что и киевский храм.

Zbudowana przez bizantyjskich architektów (przy pomocy miejscowych budowniczych) świątynia zapoczątkowała swoistą „modę” na wznoszenie sofijskich cerkwi na Rusi. Prawdopodobnie ten sam zespół budowniczych budował sobory Świętej Sofii w Nowogrodzie (1045-1050) i Połocku (1050-te).

Интерьеры Киевской Софии были роскошно украшены мозаичной и фресковой живописью, а также мраморной декоративной скульптурой, фрагменты которой были обнаружены при археологических раскопках.

*Wnętrze świątyni były ozdobione wspaniałymi mozaikami i freskami oraz rzeźbami z marmuru (fragmenty rzeźb odnaleziono w trakcie wykopalisk).*

Самая ценная из сохранившихся до нашего времени мозаичных композиций – Богоматерь Оранта (Нерушимая Стена) с греческой надписью над ней – находится в **конхе** главной **апсиды**.

*Spośród kompozycji mozaikowych zachowanych do naszych czasów największą wartość artystyczną ma Oranta z napisem w języku greckim umieszczona w głównej apsydzie.*

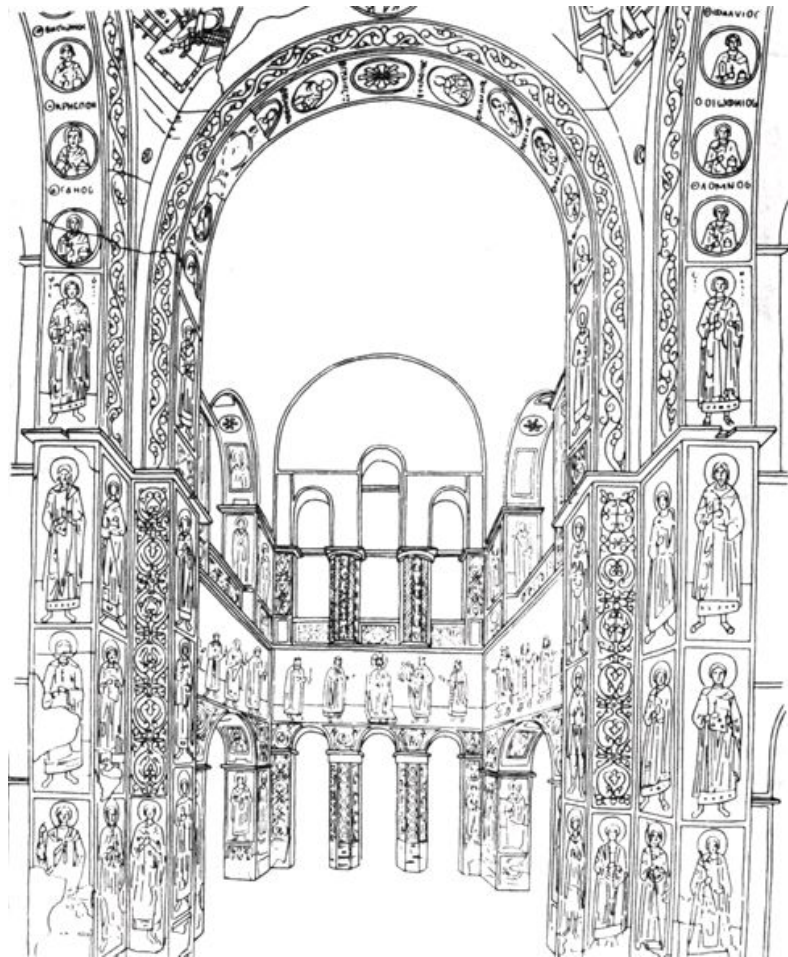
Большой интерес представляет также фреска западной части собора, изображающая семью заказчика - князя Ярослава Мудрого.

Богоматерь-Оранта. Золотофонная мозаика.  
Oranta. Mozaika na złotym tle (forma typowa dla sztuki bizantyjskiej)

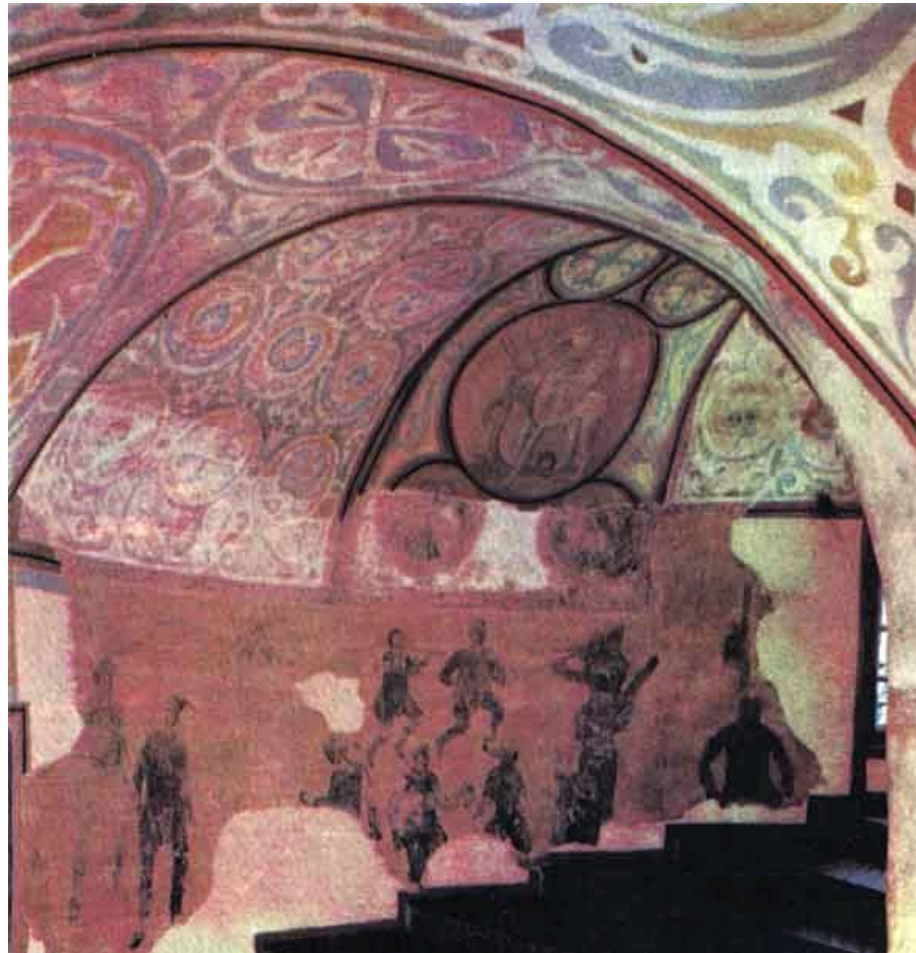




# Схема расположения фресок северной части и фрески восточной части



Фрески юго-западной башни – скоморохи  
Freski z południowo-zachodniej baszty z wizerunkami  
skomorochów



**Прорисъ фрески с изображением семьи Ярослава Мудрого  
Portret fundacyjny Jarosława Mąrego (z fresku soboru Św. Sofii).  
Ktitor trzyma w reku model świątyni (nowa hipoteza – to nie  
Jarosław lecz Włodzimierz Wielki)**



- **Bazylika** – typ świątyni wielonawowej (niezależnie od pełnionych funkcji kanonicznych), z nawą główną wyższą od naw bocznych i oknami ponad dachami naw bocznych .

- „On to (Jarosław Mądry – E. M.) właśnie wzniósł okazały Dom Boży, Mądrości Jego poświęcony, na uświęcenie i ku ozdobie twojego miasta, dom ten na wszelkie sposoby upiększył złotem, srebrem oraz drogimi kamieniami i wyposażył w stosowne sprzęty i naczynia. Wzniesiona jest ta cerkiew sławna na podziwienie krajom sąsiednim, bo nie masz drugiej takiej podobnej na całej Północy od wschodu aż do zachodu.
- On także sławny twój gród Kijów umocnieniami jako wieńcem otoczył, lud twój i miasto zawierzył opiece Przesławnej i Świętej, śpieszącej zawsze chętnie chrześcijanom na pomoc Bogarodzicy, której również poświęcił zbudowaną na szczycie Wielkiej Bramy cerkiew pod wezwaniem głównego święta tego miasta, Zwiastowania Najświętszej Panny Maryi.
- Tak jak powitał i pozdrowił Archanioł Dziewicę, przystoi również gród ten pozdrowić: do Niej powiedziane zostało: „Bądź pozdrowiona, raduj się, boś jest łaski pełna, Pan z Tobą”; miastu podobnie można powiedzieć: **„Raduj się, chrześcijański grodzie, bo Pan jest z tobą.”**
- (*Homilia o Zakonie i Łasce* metropolity Hilariona, 1037-1050, tł. R. Łużny).

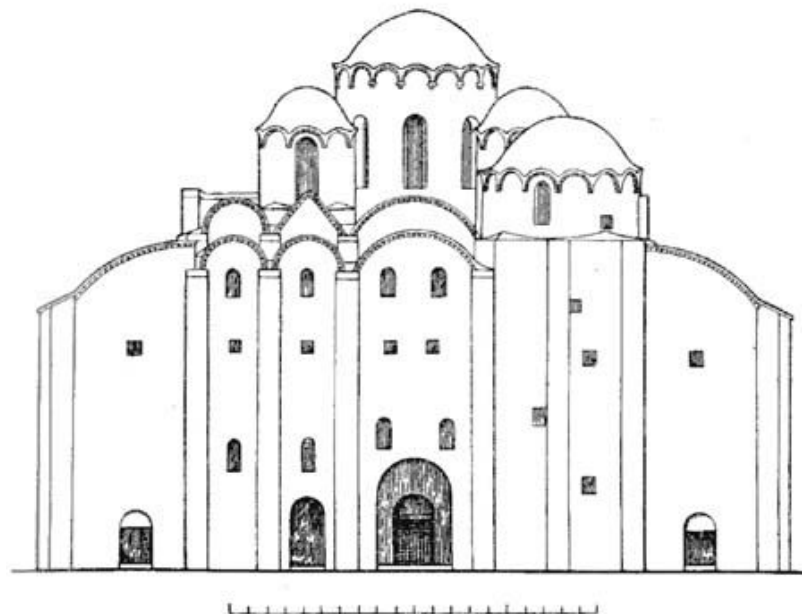
# Nowogród

- *W Nowogrodzie, który od początku walczył z Kijowem o pierwszeństwo, również pojawiło się budownictwo kamienne. Na terenie Nowogrodzkiej twierdzy wewnętrznej (detinca) wzniesiono w latach 1045-1052 sobór św. Sofii, zbliżony w planie do kijowskiego, chociaż mniej bogaty. Była to również świątynia pięcionawowa, krzyżowo-kopułowa z galeriami i trzema apsydami (w kijowskiej – było ich 5) i pięcioma kopułami (wobec 13 w kijowskiej).*
- В Новгороде Великом, который издревле соперничал с Киевом за первенство, тоже ведется каменное строительство. На территории Новгородского детинца строится **собор Софии** (1045-1052), по плану близкий Софии Киевской, хотя и менее пышный. Это тоже пятинефный крестово-купольный храм с галереями, но в нем всего три апсиды (в киевской их было пять) и пять глав (в киевском храме, как помним, их было тринадцать).

- Интерьер Новгородской Софии украшен фресковой росписью (к сожалению, фреска центрального купола, представляющая Христа Вседержителя, погибла во время II мировой войны). Храм надолго стал символом города. «Где святая София, ту Новгород» – писал летописец.
- Wnętrze Nowogrodzkiego soboru św. Sofii były ozdobione freskami (niestety fresk z centralnej kopuły, przedstawiający Chrystusa-Pantokratora, został zniszczony podczas II wojny światowej). Sobór stał się symbolem miasta: „Gdzie jest św. Sofia, tam jest Nowogród” – pisał kronikarz.

Новгород. Софийский собор. Реконструкция западного фасада. По  
Г. М. Штендеру.

Makieta soboru. Rekonstrukcja zachodniej fasady wg G. M. Sztendera.





# Fresk św. św. Konstany i Helena i drzwi tzw. magdeburskie (wpływy wschodnie i zachodnie)



- Wnętrze soboru



- Figury apostołów (fresk XI w.)



# Fragmenty drzwi magdeburskich

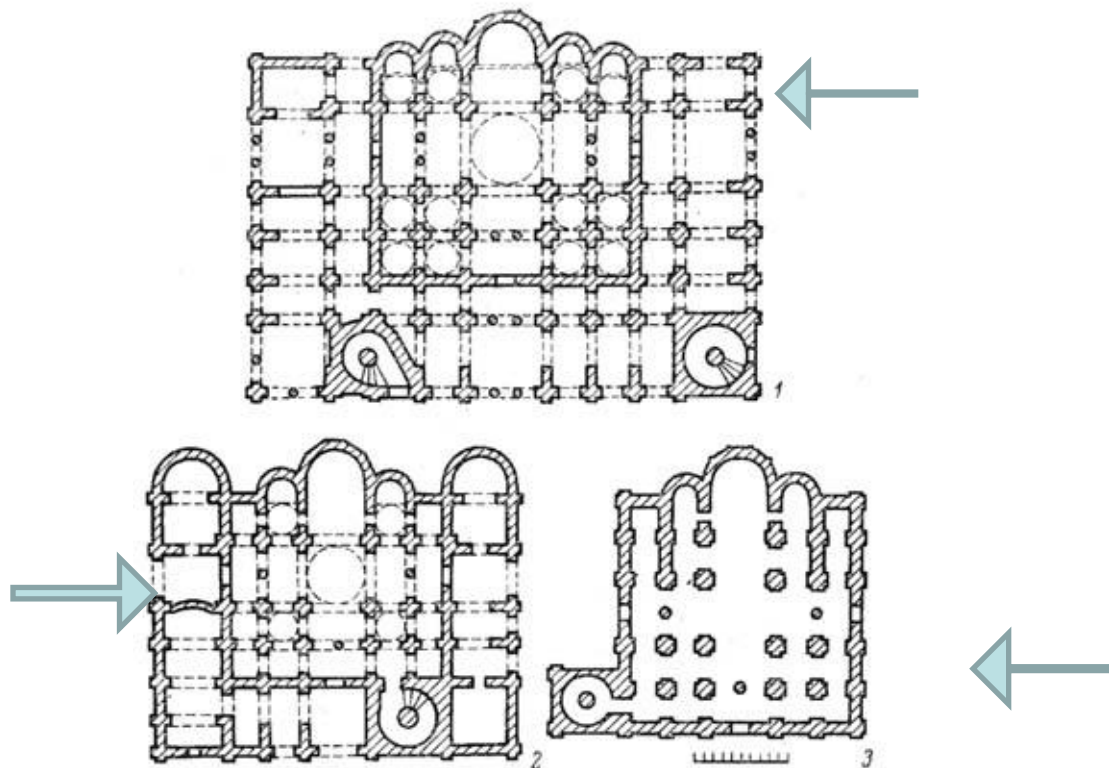


Podpis majstra Stefana na rezonatorze (naczyniu glinianym, które wstawiano w mury otworem ku wnętrzu cerkwi dla uzyskania lepszej akustyki).

Надпись мастера Стефана на голоснике Софийского собора.  
Akustyka w dawnych cerkwiach była nienaganna.



Планы Софийских соборов. 1 – киевского,  
2 – новгородского, 3 – полоцкого  
Plany soborów



”Древний Киев с его Софийским собором и Золотыми воротами уподоблялся в известной мере Константинополю, а на Киев как на образец, в свою очередь, ориентировались и Новгород, и Полоцк, и Владимир, и Нижний Новгород, и многие другие города. Эта ориентация на "мать городов русских" носила весьма условный ассоциативный характер, чаще всего она выражалась лишь в заимствовании отдельных храмовых посвящений, топонимов и гидронимов”.

# Architektura XII-XIII w.

- “Proces rozdrobnienia był nieodwracalny. Co najmniej kilkanaście wielkich już miast i znaczna też liczba oddzielnych księstw - tworzyły nową rzeczywistość, poddająca się nowym prawom ekonomicznym. [...] Na początku XIII w. liczba księstw udzielnych wzrosła z kilkunastu do prawie pięćdziesięciu i proces wcale się na tym nie skończył” (Bazyłow, 103-4)
- Mniejsze księstwa nie dysponowały już takimi bogactwami, jak wielcy książęta kijowscy, toteż rozmiary świątyń i ich formy architektoniczne ulegają zmniejszeniu i uproszczeniu.
- Cerkwie kubiczeskij z masywną kopułą (jedną)
- Nowogród – fundatorami takich cerkwi mogli być mieszkańcy jednej ulicy.